

Immanuel Kant: Prekritikai írások (1754–1781)

Ha azokra a szövegekölésekre gondolok, amelyek nem kritikai kiadásba tömörülnek, vagyis nem lépnek fel a teljesség igényével akkor egy könyvkiadás úgy tematikus, ha a beválogatott szövegek gondozása, elhelyezése, beosztása egy irányított szempontnak megfelelően történik. Az így körülíráható vállalkozás számomra mégis legfontosabb minőségi jegye, hogy nem szövi át utalásrendszerek hálója. A válogató–szerkesztő–fordító úgy egyengeti a szöveggyűjtést, hogy minden pontja alkalmas legyen a koncepció kibontására, sőt, esetenként utal is erre valamelyik jegyzetben vagy kísérszövegben. A dolog lényege, hogy olyan kutatási eredményeket rögzítsen, amelyeknek egyszeri körülírása és a szövegek elrendezésének tipográfiai látványa tendenciózusan vezesse az olvasó figyelmét – magától értődően – a szövegválogatási koncepció legfontosabb indokaira. Ha azonban a kötet témája egy olyan nagy formátumú anyag metszetelése, amelynek kanonizációs folyamatába kívánunk bekapcsolódni, és amelynek talán arra is szolgálnia kell, hogy kutatási irányokat vessen fel, nos, akkor a kötet hiánypótlónak nevezzük. A hiánypótló kiadás pedig nem értelmez, hanem segédinformációkat közöl, és megintcsak közöl, esetében fontosabb a közlés ténye, mint a közölt anyag kerekése. Nem tesz másként a Kant prekritikai kor szakába meglehetősen tágított képet nyújtó kötet sem, amely, mint mondani szokás, „több éves tartozást egyenlít ki”, tekintve, hogy *A tiszta ész kritikája* előtti Kant olyannyira nem volt része a magyar nyelvű filozófiai irodalomnak, hogy eddig még egyetlen önálló kiadást sem szenteltek neki.

A válogatás módszere önmagában egy elsődleges kanonizációt végez, a probléma akkor áll viszont elő, ha akkora anyag kerül kés alá, mint a jelen esetben. Ha nincs vezérmotívum, akkor van-e részleges vagy időleges motívumokból egy olyan sor, amelynek beazonosítására vállalkozhatnánk?

Először is a fő problémáról. Mint ahogyan a szerkesztői utószó is utal rá (939. o.), az ún. kritikai korszak felemlítése már datálási problémákat von maga után. A legegyszerűbb megoldás, hogy a kritikai fordulat datálása egybeesik *A tiszta ész kritikája* első kiadásának rigai megjelenésével, vagyis 1781-gyel, ami kétségtelenül korrekt, de kikezhető megoldás, legalább három irányból. Mind-egyik problémátörténetileg releváns, nem pedig életrajzilag vagy Kant írásmódja vagy -technikai szempontjából. A) *A tiszta ész kritikájának* „A tiszta ész ideálja” című része nem következik világosan a transzcendentális elemtan többi részéből, az esztétikából és a logika vonatkozó részeiből, tehát, legalább részletekben, máshonnan kell következnie, és ehhez támpontot, megoldást nyújtanak a prekritikai értekezések. B) A teodicea problémája

* Osiris / Gond–Cura Alapítvány, Budapest, 2003. Összeállította és a jegyzeteket írta: Ábrahám Zoltán.

nem oldódik fel, csak a kései Kant kritikai apparátusában.¹ Ehhez pedig megfontolandó az 1791-es teodicea-esszé addig nem tapasztalható radikalitása, amely esszé ugyancsak közel áll (időben) egy meglehetősen vitatott koncepciójú mű, *A vallás a puszta ész határain belül* rosszról írott bevezető – egyébként eredetileg önálló – tanulmányának megjelenéséhez, valamint (gondolatilag) *A fakultások vitája* vallásról és felekezetekekről írott első részének alapfelgondolásához. Ebből következően nincs más lehetőség: bizonyos elemeket ki kell vonni egy úgynevezett „fordulat” hatásköréből. C) Ha a kritikai filozófia rendszerépítő, akkor annak elkerülhetetlen logikai alapja bizonyos, a rendszert megalapozó kérdések egysége (pl. a négy kanti alapkérdésé). Ha erre nem ad biztosítékot a kritikai sora, akkor a határok megvonása ismételten problémás.² De említhetném azt is, ami a már idézett utószóban bibliográfiai utalás formáját ölti Lothar Kreimendahl³ könyvére: körülbelül 1769 a fordulat éve, vagyis Kant székfoglaló értekezése előkészületeinek időszaka, amikor megszületik a tér- és időelmélet rendszerbeli helye. Mindezt a kusza problémaháló könyvünk úgy kerüli el, hogy nem foglalkozik vele. A legkézenfekvőbb megoldásként *A tiszta ész kritikájának* megjelenését veszi alapul, teljesen kritikátlanul, mert nem támaszt igényt a kritikára, és az addig keletkezett írásokból válogat, mint amikor nem a probléma foglalkoztat, hanem a kanonizáció és a kanonizált anyag bevezetésére tett erőfeszítés, mint a hiánypótló kiadás esetén.

A probléma másik vonulata, hogy az így értett prekritikai kor szak (lévén, hogy *A tiszta ész kritikája* nem éppen egy tanonc remekműve) meglehetősen hosszú. Legalábbis az ide sorolt anyag az értekezések számát tekintve a kivételesen produktív kései Kantot közelíti, vagy akár ki is egyenlíti. Mi hát a teendő? Kronológiai sorrend megfelelő pontosításokkal? Nos, úgy tűnik: igen. Lássuk, hogyan.

Először is a kötet kihagyja azokat a természettudományos értekezéseket, amelyek részben elavultak, részben pedig az újabb természettudományos eredmények szempontjából nem relevánsak. Ugyanakkor bizonyos tekintetben hiányolhatók azok a földrengésről szóló írások, amelyek éppen a lisszaboni esettel való kapcsolatuk révén közvetlenül kapcsolódnak a kötetben is megtalálható *Elmélkedések az optimizmusról*-hoz. Annál is inkább így van ez, mert *A térbeli irányok megkülönböztetésének első indoká-*

¹ Lásd: Johannes Brachtendorf: Kants Theodizee-Aufsatz – die Bedingung des Gelingen philosophischer Theodizee. *Kant-Studien*, 93, Heft 1., 2002.

² Lásd ehhez Vidrányi Katalin: Második fordulat. *Világosság*, 13 (1972)/5, Melléklet, 29–41., ill. in uő: *Krisztológia és antropológia*. Osiris, Budapest, 1998, 43–73.

³ L. Kreimendahl: *Kant – der Durchbruch von 1769*. Jürgen Dinter Verlag, Köln, 1990.

ról írt cikk sem lóg kevésbé a levegőben, mint egy efféle írás tette volna, ugyanis túlságosan sok a testfilozófiai implikációja ahhoz (elsősorban a jobb–bal különbségtevés testi leosztásáról szóló részek miatt), hogy ennyire kritikátlan szereplésnek adjuk át.

Másodszor kimaradtak a fenti kritérium alól kieső természetfilozófiai írások közül: terjedelme miatt (lásd: Utószó, 940. o.) az *Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels*, valamint a 40-es évek végéről származó első publikált Kant-értekezés, a *Vom wahren Schätzung der lebendigen Kräfte*, ez utóbbi indok nélkül. Egyébként az első mű sem szűz terület, részletek már olvashatók voltak belőle magyarul is,⁴ nem véletlenül, hiszen Kant ebben tárgyalja az égitestek keletkezéséről és mozgásáról alkotott elméletét, melyet, ha nem más, Laplace *Exposition du système du monde*-jával való párhuzama tesz különösen figyelemreméltóvá.

Harmadszor: a kronologikus sorrendről. A válogatás úgy helyezi el a tizenkét írást és az 1765-66-os téli szemeszter kurzusleírását, ahogyan azok időrendben megjelentek, semmilyen alapot nem adva a tematikai spekulációknak. Most mindenesetre rövid tematizálásba fogok, és így sorolom fel a munkákat. Teljes terjedelmében olvashatjuk ismét a már eddig is közölt fordításait két kitüntetetten fontos írásnak. Az egyik a válogatás első darabja, a *Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio* (*A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása*) 1754-ből⁵ és a *Vizsgálódás a természetes teológia és a morál alapelveinek világosságáról*, amely pályaműként született 1764-ben a Berlieni Tudományos Akadémia pályázat-körkérdésére, és második díjat nyert Moses Mendelssohn mögött.⁶ A többi darab azonban, leszámítva a Tengelyi László Kant-monográfiájának első kiadásához⁷ mellékletként csatolt, fentebb mint vitatott pontot bemutatott, 1770-es székfoglaló beszédet (*Az érzékelhető és az értelemmel felfogható világ formájáról és elveiről*), kivétel nélkül újdonság. Ezek közé tartozik *Az egyetlen lehetséges érv, mellyel Isten léte bizonyítható* című, tulajdonképpen a fizikoteológiai vagy *contingentia mundi* istenérv megjavításáról és használhatóságáról szóló, azonban *a lét nem állítmány* tételéről elhíresült írás, mely épp a transzcendentális dialektika néhány előhangját nyújthatja bizonyos interpretációkban,⁸ de a már említett *Nova dilucidatio*

⁴ Az ég általános természettörténete és elmélete, avagy kísérleti vázlat a világegyetem mibenlétéről és mechanikai eredetéről a newtoni alapelvek szerint. In Kant: *A vallás a pusztán ész határain belül és más írások*. Ford. Vidrányi Katalin. Gondolat, Budapest, 1974, 35–53.

⁵ *Gond*, 29–30.

⁶ *Gond*, 27–28.

⁷ Kossuth, Budapest, 1988.

⁸ Lásd Josef Schmucker: *Kants prekritische Kritik der Gottesbeweise*. Franz Steiner GmbH, Wiesbaden – Akademie Mainz, 1983.

Recenzió

logikai alapvetésére is jelentősen támaszkodik. Mindenképpen lényeges megemlítenem egy ehhez hasonló jellegű írást, a *Kísérlet a negatív mennyiségek fogalmának a világbölcseletbe való bevezetésére* címűt, amely egy szempontból mindenképpen az *Egyetlen lehetséges érv* előhangja: Kant ebben az 1763-as írásban választja el egymástól először a logikai kontradikció és a reális repugnancia jelentésmezéjét⁹ úgy, hogy az a fogalomelemzés és a természetfilozófiailag, illetve a *metaphysica specialis* gyakorlati filozófiai részében hasznosítható tárgyak elemzésének különbségét lefedje. Értsd: ettől kezdve a gyakorlati filozófia tárgyai és az istenkoncepció csak korlátozva vagy egyáltalán nem lesznek logikai elemzés tárgyai, tehát az érvelés klasszikus elméletén is kívül esnek. Ezen túl bevalogatásra került az 1764-ben írt *Megfigyelések a szép és a fenséges érzéséről*, amely tulajdonképpen témaként csak majd *Az ítélőerő kritikájában* fogalmazódik újra, mintegy 25 év múlva.

Amennyiben logikai alapvetésekről esett szó, nem kifejezhető *A négy szillogisztikus alakzat hamis agyafürtsége* című rövid dolgozat, amely összekapcsolja a bizonyításra nem szoruló fogalmát az értelem működésének megmagyarázhatatlan eredetével, másodsorban pedig támpontot adhat az oksági viszonyok eredetének kifürkészhetetlenségéről adott nagyon érzékletes leírás elemzéséhez az *Egy szellemlátó álmából*, amely egyébként, hasonlóan *A fej betegségeiről* elgondolt *esszé*hez (*Versuch*, vagyis kísérlet), pamfletszerű, valamelyest vitaindító jellegű írás, és ennek köszönhetően rendkívül erős iróniával színre vitt stratégiák gyűjtőhelye. A helyzet azonban csalóka, és ez a minden stratégiázgatás vádja alól való felmentést indokolja, ha a vád tanári minőségében éri a szerzőt: elméletileg Kant iróniájának nem lehetnek intéményes vonzatai, legalábbis a dolgok ilyen korai fokán nem. Először is azért, mert Kant ekkor még nem annyira polemikus és szarkasztikus hangvételű író, továbbá mert az intézmény számára Kant teljesen tiszta Wolff- és Baumgarten-didakta, mert „először az iskolának kell megadnunk, ami neki jár, s csak azután gondolhatunk arra, hogy a világnak is a kegyeibe férközzünk”.¹⁰ Mielőtt azonban a filozófia-író nem-intéményes vonásaihoz fűznénk egy rövid elbeszélést, még két fontos részlet.

A kötet válogatása kiterjedt mintegy kétszáz oldalnyi anyagra a szerző írásos hagyatékából, ami tulajdonképpen az órákra készülő

⁹ Ahol a logikai kontradikció fogalmi jegyek lehetetlen együttállását jelenti formális logikai elvek alapján (egymás *negatívjai*), míg a reális repugnancia vagy ellentmondás reális tulajdonságok egymást kioltó elmentmondását jelenti materiális oksági elvek alapján (ami alapján egymás privációi lesznek).

¹⁰ Levél Marcus Herzhez 1781. május 11. után (jelen kötet, 722–724.). Egyébként az egyik legtöbbet hivatkozott Kant-levél, elsősorban *A tiszta ész kritikájára* vonatkozó interpretációkra igénybe véve.

pedagógus munkajegyzeteit jelenti azoknak a könyveknek az olvasása közben, amelyeket tankönyvekként használt, valamint olyan vázlatokat, amelyek a kötetben szereplő műveket világítják meg. (Kivétel a transzcendentális dedukció ama vázlata, amely a kötet végére került, mivel *A tiszta ész kritikája* felől válik érdekessé.) Egyébként a szerkesztő elfogadta Erich Adickes filológiai eredményeit, aki a kanti reflexiók, az *Akademie-Ausgabe* (AA) túl nyomó része és az *Opus Postumum* kiadója. Ezek az eredmények nem kétségbevonhatatlanok, de rendszerességükben és a feldolgozott anyagot tekintve egyelőre német nyelvterületen is egyedüliek. A reflexiók *A tiszta ész kritikájának* megjelenésével természetesen lezárulnak.

Most pedig talán a legfontosabb, az egész válogatás szempontjából legkérdésesebb vállalkozásról. A munka ugyanis mindeddig egyedülálló mennyiségben tartalmaz olyan leveleket, amelyeket Kant a már jelzett időszakban írt és kapott. Ha egy hiánypótló kiadást szeretnék a hallgatóságnak adatolni, akkor itt nyílik erre a legnagyobb tér. A levelek ugyanis, akárcsak a reflexiók, a kötetben magányosak, tehát több fordítói jegyzetet és az AA-jegyzetek egy részét tartalmazzák, azonban nem utalásosak, tehát nincs róluk tárgymutató, sem utalásmutató, ami jócskán megkönnyítené a magyar olvasó dolgát abban a tekintetben, hogy melyik levelet melyik munkához kösse, ha egyáltalán kötheti valamelyikhez. „Levelezéséből aszerint válogattunk, hogy az általa írott levelek mennyiben világítják meg megjelent (és kötetünkben is szereplő) írásait, mennyiben világítják meg gondolkodásának állomásait (elsősorban nyilvánvalóan a »kritikai fordulatot«) [...]” (Utószó, 940. o.) Miért kell épp ezen a homályos területen magyarázni, és ha már erre készülünk, miért nem lehet a magyarázat teljes? Nos, talán nem nagy szégyen egy levelezést kuriózum-gyűjteménynek nyilvánítani, elsősorban az olyan, informális szférában mozgó megjegyzések, illetve informális teoretikus beszédmód miatt, amelyek oly fontos kutatási területté teszik a levelezés perszonalizált értelmezés-magjait. A kötetbe válogatott levelezés ugyanis, ha szabad így fogalmazni, messze nem csak az eszmeileg releváns helyekről szól. És nem is szólhat *csak* ezekről. A kötet válogatói pedig ezalatt mindenáron valamilyen szinguláris témarendező elvet keresnek, és ezt az utószóban nagyon komolyan találva és kissé leszűkítve adják közre. Így szeretnék felsorolni két lényeges, be nem vallott irányt a levelezés válogatásánál.

Az egyik az intézményes Kanté, aki publikációs pontokat gyűjt egy professzori állás betöltésére 1758-ban. A helyzet megdöbbenően ismerős. Kant a megjelent írások listájával kilincsel először a fakultásnál, majd a rektornál, végül pedig december 3. és 14. között Erzsébet orosz cárnőnél, aki azért válik fájdalmasan aktuális intézményes korláttá Kant számára, mert pontosan abban az időszakban üresedik meg egy poszt, amikor Königsberg orosz

Recenzió

protektorátus alatt áll. Nem tudjuk, hogy melyek voltak azok a bürokratikus keretek és az az előléptetési rendszer, amelyet az oroszok működtettek, de tény, hogy Kant az állást nem kapta meg, mint ahogyan azt több rendben is kénytelen volt lenyelni élete során.

A másik pedig az egészségileg teljesen megroggyant Kanté. Ez már nem olyan egyértelmű (az előbbi történeti blokk a levelezés 150 oldalának kezdő pozíciójába került), habár rengeteg levélből kibogozható. Különlegesebb ebből a szempontból azok a levelek, amelyeket orvosra lett egykori tanítványának, Herznek ír 1777. augusztus 20-án, illetve 1778 áprilisának elején. Ugyanis több ponton másról sem értekezik, mint egészségének megromlásáról, gyomorszáj-felpuffadásáról és latin szavakkal eufemizált székelési problémákról, hogy aztán megpendíthesse *A tiszta ész kritikájá*nak előkészületeit, és reménykedjen, hogy ha állapota javul, végre befejezheti. Egyébként az orvosi terminológia használata ebben az időszakban egyáltalán nem idegen tőle, egyben az egyik legtöbbször használt metafora a korai írásokban, olyan metaforikát hozva létre, amely, legalábbis a levelek akut egészségtelenségről tanúsító hangulatát figyelembe véve, lassacskán elkezd jelentésként olvastatni magát. (Egyébként az *Egy szellemlátó álma*iban Kant előszeretettel mesél a megpurgálandó álmodozókról és fantasztákról.) Ami fontos, hogy ez már a második metaforika, aminek eredete a magasabb fakultásokhoz köthető a jogi képekre való elképesztő érzékenység mellett. Mindez pedig nagyon fontos adalék egy olyan kanti *képtörténet*hez, amely nemcsak formális kifejtésként értékelné az említett metaforikát, hanem mind diszkurzív, mind pedig fenomenológiai különbségekre vezetné azt vissza.

S hogy azt is megvilágíthassuk, milyen visszasságokhoz vezet az említett értelmezési keret tágassága, elmesélem a beígért történetet, mely egy olyan levélhez kapcsolódik, amely szintén először jelenik meg magyarul, és furcsa értelmezéstörténete van.

A levelet Maria Charlotta Jacobi, Kant egy kereskedelmi titkos tanácsos barátja, bizonyos Johann Conrad Jacobi felesége írta 1762. június 12-én. A levélben, mely összesen 10–11 sor, a következő kacér üzenetet címzi Kantnak: „Holnap délután igényt tartok az Ön társaságára, hallom, amint azt mondja, persze, persze, el fogok jönni, hát jó, várni fogjuk, és akkor majd az én órámat is felhúzza találja majd. Bocsássa meg ezt a célzást.” (601–602. o.) A dolog szinte jelentéktelenül hangzik, amolyan minden napi női praktikának, egyszerű együgyű kedvességnek vagy csípős tréfának is tűnhetne a társaságilag sokszor túlmotivált, de érzelmi legmeglehetősen puritán tanár számára. Mégsem ilyen egyszerű, legalábbis ez mutatkozik meg hivatkozásbeli és szövegközlésbeli

jelekből. Egy előadásban, melynek címe *Kant szexuális élete*,¹¹ Jean-Baptiste Botul¹² a jelzett levélhez a következőket fűzi. Mint tudjuk, hogy elkerülje gyenge szervezetének néhány fölösleges baját, Kant úgy védekezett a háromnegyedes nadrághoz viselt térdharisnyát rögzítő madzag azon visszássága ellen, hogy az a láb ereit elköti, hogy „a harisnyát körbefogó madzagot egy óratokba fogta, melyet a combja alá szerelt, s ami egy sróffal volt felszerelve. A filozófus így pontosan állíthatta a madzag feszességet, hogy az ne zavarja a vérkeringést.”¹³ Nos, Jacobi asszony, aki minden bizonnyal ismerte Kant ilyen és ehhez hasonló bogarait, a következőre gondolhatott a fenti utalásban: „a jól felhúzott óra azt jelentheti [...], hogy »pontra lesz téve«, »mintha skatulyából húznák majd elő« egy olyan testrészen, amelyet a szemek elől elrejtenek. Szexuális felhívás? Nekem úgy tűnik.”¹⁴

Ami megdöbbenő, hogy a felhúzott óra által kiváltott képátvitel az óratokról a skatulyára és az ezzel rokonítható *rendre* vagy *felkészültségre* nem az egyetlen magyarázat. Az Akademie-Ausgabe X. kötete,¹⁵ amelyben a levél a tartalmi összefoglalású, tehát a szerkesztők által jelentéktelennek ítélt tartalmú levelek között foglal helyet a 37. oldalon (vagyis aminél szó sem lehet a sok elméleti indíttatású levél közé becsúszott kuriózumról a magyar fordítás előtti újraválogatás esetén), jegyzeteket is fűz éppen ehhez a mondathoz. A jegyzet pedig, amely teljes hosszában bekerült a mi kiadásunkba is, így hangzik: „A levélíró valószínűleg Kant azon véleményére utal, melyet később [*megjegyzem, 35 évvel később – Z. D*] a *Pragmatikus érdekű antropológia* című művében fogalmaz meg: »Ami a tudós nőket illeti, nekik arra szól gálnak a *könyvek*, amire az *órájuk* is, hogy viseljék, és így mások megbámulhassák, mijük van, még ha rendszerint áll is, és nincs a naphoz igazítva.«”

Az így gyártott kommentárok kétségkívül nem véletlenek, s az sem, hogy mindenki olyan fontosnak ítéli ezt a kanti életmű tekintetében jelentéktelen levelet. Ez utóbbinak indoka, kötetünk szerkesztőinek oldaláról, minden bizonnyal az, hogy senki sem tud mit kezdeni ezzel a történettel, és így jogosultnak érzi magát önkényes

¹¹ Jean-Baptiste Botul: *Viața sexuală a lui Immanuel Kant*. Németből franciára fordította Frédéric Pagès, franciáról románra Valentin Dumitrescu. Humanitas, București, 2002.

¹² A szerzőtől mellesleg nem maradtak fenn publikációk, sem kéziratok, csupán néhány előadásának lejegyzett változata. Ez a szöveg pedig 1946 májusának valószínűleg 10. és 15. napja között hangzott el Paraguayban egy Nueva Königsberg nevű, emigráns és a kanti életművet követni igyekvő porosz-németek által alapított kolónián.

¹³ I. m. 32.

¹⁴ Uo.

¹⁵ *Kants Briefwechsel 1747–1788*. Berlin, 1900.

Recenzió

kommentárokat gyártani. Azonban nem kevésbé indokolatlan kritikátlanul az olvasó elé dobni olyan eseteket, amelyeknek, miközben azok nem tartoznak a válogatás meghirdetett szempontjához, minimális értelmezéstörténeti sokszínűségéről is hallgatnak. Ez a hallgatás persze nem a levelek hibája, hanem azoké, akik kritikátlanul helyezik őket Kant írásainak kontextusába.

Talán hamarosan szakirodalma lesz az efféle érdekességeknek, mint ahogy már van is annak a prekritikai korszaknak, amelyről ez a válogatás szól. Ez utóbbi azonban még egyfajta orientatív változatban is kimaradt ebből az óriási anyagot feldolgozó és alapos munkából. Persze inkább ne bonyolódjunk bele abba, hogy ki miként értelmezi a *hiánypótló* műfaját.

Zuh Deodáth